

անհասարակ. միտին գիշերան արհաւիրքը՝ գե-
նդեցի առաւտրի մը ծիրանեփայլ շողողումներով
փարատեցաւ:

Անքզհատ ըսան վեց տարի փայլեցաւ
առաւտրի շաղկապը Պատրիարքներն պատ-
մութեան մէջ, անընդհատ բռն վեց քաղի:

* * *

Երուսաղէմի մէջ Հայոց վանքը, իր գա-
րուոր պատկառանքով Սուրբ-Երկրի աւանդու-
թիւնները պահող այն Հաստատութիւնը, երեւա-
կայեցէ՛ք անգամ մը, ասկից գրեթէ երկու հա-
րիւր տարի յառաջ, զայթաղութեան կենդրոն
եւ եղած էր: Մեծ ու պղծիկ յայտնի չէր, ուխ-
տաւոր-հաստատեցանքը պաղած վճատած էին.
ամեն կողմէն շնչառած անվատահաշիւ թիւեր ան-
թաքնի զեղծումներու հանդէպ՝ լքում բերած
էր ամենէն բարի քրտերու ալ: Երուսաղէմի մէջ
Հայ ըսուիլ ամենէն արթափելն նախաժողովն էր:
Երկրպետութիւն թխալող ամէն սրբութիւն,
բարեպաշտութիւն արծաթող ամէն յիշատակ,
քրիստոնէութիւն ներշնչող ամէն ասանդութիւն
եւ իրականութիւն միտած էին իրենց զգական
եւ բարոյական կալուածներուն վրայ: Եւ երուսա-
ղէմ, որուն ուխտաւորը ըլլալ գեղարդի պար-
ածանք էր Հայ քրիստոնէի, սրբապաշտած էր.
մրգապահներու ժողովարքին պէս քայքայուած էր
Միսնի գլխին: Հայ բարեբաւ մէջ իրենց երեք
երկնակութիւններով՝ կ'եղարդէր. Առաջին՝ Տուն
տեղ շինել. Երկրորդ՝ մանչ զաւակ կարգել. Եր-
րորդ՝ Երուսաղէմ ուխտի երթալ: Շիրիմն ապէի
չերիմն անդին պահուողած երկնակութեան այն
երեքութիւնը վայելել՝ այն երանք կենսիկ յարա-
ցայցը Հայոց վաղնիկան բազմեցուն մէջ: Բայց Երու-
սաղէմ ապականութեան մէջ լինակ էր այն ատենու

Ամիսն ու քայքայումն այնչափ խորունկ,
այնչափ գէշ էր՝ որ ամէն մարդու գործը չէր ան-
մահանորոշիկ եւ անոր մէջ նետուիլ: Աղամանդի
պէս ամուր նկարագիր մը պէտք էր. վասն զի ժան-
գոտած երկաթի պէս զգուշիկ կոյտ կոյտ տկարու-
թիւններու մէջ պիտի մտնէր. պիտի հանդիպէր
գոտարբութիւններու, որոնք կը նմանէին ծովե-
զերքի վրայ կանանչ եւ լարծառն մամուռներով
ցցուած ժայռերու, որոնց վրայ կարելի չէ կռուան
զի գտնել ոտքի: Ժայռեր՝ որոնք նշաւակ ալիք-
ներու ծած ու կռիւն՝ ծովէն եկող քամաքնէն վա-
ղող բոլոր աղտեղութիւնները ծծած, բոյն եղած
եւ ճկփներու ու խցիներու: Պիտի մտնէր սրբա-
վայրի մը մէջ, ուսկից խոյս տուած էին յար-
գանքը, իրկիւրածութիւնը, պատուը:

Կոյտ, նետուեցաւ այն սոսկալի վեճակին
մէջ եւ գրեթէ երկու տարւան անձնասուէր յող-
նութիւններով՝ նախանձիկ ըլլաւ կրօնական շեւ-
մեռանդութեան այդ խառնարանը: Եւ երբ
Շղթթայակիր, իր պարզութեան մէջ խորագետ,
անկեղծ այն խորունկ-կրօնաւոր, իր շղթթայով
բոլոր սրտեղ կայացը երուսաղէմին, Կոյտ ասելի
եւս մեծցաւ: Ամէն աղբի մարդիկ հեացումով դի-
տեցին նկարագրի մարդը:

* * *

Պոլիս, ուր Հայոց Պատրիարքութիւնը ամա-
թալ իրականութիւններու մէջ աղտոտուած էր,
աշխարհական եկեղեցական զիրար կը բզբաէին
Պատրիարք ըսուելու համար: Պոլսոյ պատրիարքու-
թիւնը, որ Մեծն Ֆաթիմի շնորհներով դղու-
թիւն առած՝ կամոց կամոց բովանդակ թուրքիոյ
Հայոց կրօնական-Եկեղեցական գործերու կեն-
դրոն պիտի ըլլար բոլորովն անգիտակ իր դիրքին՝
անձնական տգեղութիւններու թափ մ'եղած էր,
Ինչ սոսկիկ բանագործութիւններ են անոնք,
որուն գերատեսչներն եղան Կոյտն նախորդները:
Կրօնական-Եկեղեցական երկպառակութիւններ
համբաւատաւաւ կը լլատէին Եկեղեցին. Կրթու-
թիւն, գաղտնիքներ, եկեղեցական շնորհ,
հրապարակային կենսը, ասոնք առապելներ էին
պարզապէս:

Կոյտ միանգամայն վերջ տուաւ այն խաղը
ու խայտառակ Պատրիարքութեան: Սուլթան Ահ-
մետ եւ Սուլթան Մահմուտի պէս մեծ կայսրներու
շնորհները Հայ ժողովուրդին վրայ առաւելեցու
միջնորդ եղաւ: Բազմաթիւ եկեղեցիներ շինուե-
ցան եւ վերաթիւնեցան: Երուսաղէմի պատրիար-
քութեան գիրքն ու իրականքները Սուրբ երկրի
մէջ Կայսերական պէտքներով ու հրամաններով
նորոգուեցան, վերահաստատուեցան: Պոլսոյ Պա-
տրիարքութիւնը՝ ուլ գատուած Երուսաղէմի Պա-
տրիարքութենէն՝ անդադարաւ ինքն իր վրայ,
ժողովեց ինքզինքը՝ շուայտութեան մէջ առաջադ
խելացի մարդու պէս: Ինչ որ երբեմն Անթիսթանդի
նշիտար կաթողիկոսը չէցաւ բնել իր սուկնե-
րով, իր արտաքին կարգի ճարտարութեամբ, իր
անհատական արժանիքով, Կոյտ ըլլաւ ինքնին,
նշիտար՝ որ Պոլսոյ, Երուսաղէմի եւ Եփեսոսի
աթոռներուն վրայ բաղնիքն հեացնէ, կը
փափարէր Օսմանեան պետութեան մէջ հաստա-
տել կաթողիկոսութիւն մը: Այս ծրարքին լոկ
փառասիրական հանգամանք մը տրուած է պատ-
մութեան մէջ. բայց իսկապէս այդպէս չէր: Չեւ-
նարկ իրաւոցիկ էր յիշուի: Երբ կային կաթողի-
կոսական երէ: Աթոռներ, շէրքոգ մըն ալ ստեղ-
ծել տարբերակ էր բոլորովն: Նշիտարը, սակայն,
կաթողիկոսական երեք Աթոռները շախիճելու
եւ կամ Լուսաւորչի Աթոռին դէմ թշնամութիւն
մ'ընելու միտք չուէր: Դա շախազանց հեռատե-
սութեամբ էր նշիտը այն երեւոյթներուն վրայ,
որոնք հեացնէին պիտի իրականանային Եփեսոսի
շուրջ, քաղաքական բաժանումով նապ պարսիկ
եւ երբեք ուստ իրապականութեան ասի: Իսկ աս-
գին Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը, որուն վրայ կը
կենդանանար թուրքիոյ Հայոց եկեղեցական ու
կրօնական գործերը, Նշիտարի համար պէտք էր
ըլլաւ կաթողիկոսական Աթոռ մը: Նշիտարի
մատնութեան արտաքին իրաւոցիկ էր, իսկ ներ-
քինը՝ իրականութիւնն մըն էր ըստ ինքեան, եւ
կոյտ, նշիտարի խորագետ, բնու չգրազեղաւ,
արտաքինով եւ Պոլսոյ պատրիարքութեան տուաւ
իր դիրքը: Առանց կաթողիկոսութիւն մ'ըլլալու,
կաթողիկոսութիւնը ներկայացուց Պոլսոյ պա-
տրիարքութիւնը եւ կը ներկայացնէ: Պոլսոյ պա-
տրիարքները այնքան լաւ զգացին իրենց դիրքը՝

որ ետքը Հայոց Կաթողիկոսին ներկայացուցիչ Նուրիկներն իսկ բռնադատեցին Տեմանալ Պոլսեան: Կոլոտ՝ որպէս զի վարչական ներդաշնակութիւնը հաստատէ երկար ժամանակի համար եւ որեւէի ձեւը տայ անոր, ոչ միայն երուսաղէմի պէս կարեւոր Աթոռի մը Պատրիարք նշանակել տուաւ: Ընթացական, այլ նաեւ իր օրով հետզհետէ լայնանէի համար իրենց պարօնը: իր ուզած մարդիկէ կաթողիկոս ընտրել տուաւ: Կարապետ կիճզ, Աւենցի եւ Աբրահամ կիճզ, Խոշարցի: Առաջինը նոյն իսկ Պոլսոյ մէջ օծել տուաւ (1726 Փետր. 27 կիրակի) եւ ինքը Պոլսոյ Մայր-Եկեղեցւոյ մէջ Եպիսկոպոս ձեռնադրեցաւ անոր վեւջով երեք օր ետքը: Վասն զի 11 տարիներէ ի վեր գեռ վարդապետ էր հայոց պատրիարքը: Իսկ Աբրահամ Խոշարցին, Մշոյ Ս. Կարապետին Առաջորդը, իր վաղեմի բարեգաւթներէն էր:

Այս բոլոր գործողութիւնները շատ բնական կերպով իրարու յաջորդեցին: Վասն զի գեղովմենութեան տեղ անկեղծ չանք, խտրել տեղ գործ, գծուաւ բովանդակներու գեժ հաստատաւորութիւն եւ այս բոլորին մէջ՝ նկարագրի մարդը:

* * *

Գիւրջ, գրականութիւն, բեմ, գաղտնի ասոնց վրայ Կոլոտ մասնեց իր դարուն մէջ: Իր գաղտնի, որուն մասին գրեթէ գաղափար չէ տրուած մեր եկեղեցական եւ մատենագրական պատմութեան մէջ, մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ոչ միայն իր ժամանակին վրայ, այլ եւ Հայ, Եկեղեցւոյ գաւառաբանական բմբռնումներուն ու բացատրութիւններուն վրայ:

Գաղափար մը տալու համար իր գաղտնի վրայ, կրնաք բաւ թէ ինչ որ է հիմայ գպրեվանքը մեզի համար, նոյնն էր Կոլոտի գաղտնի 1807 դարու կիսուն մէջ:

Եւ Կոլոտ ու իր գաղտնի աստիկ հաւածուեցան չհասկնող եւ գիտակցութեամբ հակակիր անհատներն եւ համայնքներն: Կոլոտի գաղտնի իր խօսելու եւ գրելու ձեւին մէջ թարմութիւն մ'ուներ, ժամանակի գիտութիւնները կարելի եղած ինքնավճիռ կը գրադրուէր այն գաղտնի մէջ, իտայեղենն ու լատիններէն որ կրօնական բոլոր ուսումնասիրութեան հետեւեցող համար ամենէն յարմար իրօններն էին այն ասոն, մտած էին Կոլոտի գաղտնի մէջ Կաթողիկ հեղինակներու վիթխարի գործերով: Կոլոտ մարդ կ'ուզէր հաջողեւել Եկեղեցւոյ համար, ինքը ծաղարարած բեմական նոր, օժտեց Պոլսոյ եկեղեցիները բեմական նոր դժբերով: Ինքը՝ հետաքրքիր բան սորելու: Գրքեր թարգմանել ու հրատարակել տուաւ, մանաւանդ ընդօրինակութիւններով գրքեր բազմաթիւ, որպէս զի ժողովուրդը կարգաւ եւ լուսաւորուի: Այս մեծ աշխատութեան մէջ՝ քաղաքներէ մեծ անկի բամբասանքի ու հայաժողովի արժանացաւ: Օտար հեղինակներ ուսումնասիրել, գիտութեանց հետեւել, քերական յանգեց մին էր իր հակակիրներուն համար: Բայց վճատիլ չէր գիտեր նկարագրի մարդը, մէկ կողմէն իր մշտնադատ բեմին կը քարոզէր իր ազդեցութեան պետքը, միւս կողմէն իր

գրքերու յիշատակարաններուն մէջ կը բացատրէր իր գաղտնի օգին եւ անընդհատ՝ այժ, ժամանակ, մարդ, դարձ կը գործածէր, որպէս զի Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը իր բազմակողմանի պարտականութիւնները կարելի եղածին շա՛ի ճշգրտեմամբ կատարէ:

Կոլոտի գաղտնի բաւական բան մնացած է մեզ: Ահապէս մատենագրարանի մը մնացորդը, որ դարձեալ պատկանելի է ըստ իրենքան: Որչափ ալ հինցած եւ օգտակարութեան արժէքը կորնցուցած ըլլան ասոնց արդի յառաջիկանութիւններու բաղդատմամբ, դեռ անոնք մեծ արժէք ունեն, անոնք իրենց մէջ կը ներկայացնեն հմտութիւն, անխնայ աշխատութիւն, անակաւն օգի կորով, ինքնամանաւորութիւն, պատասխանատուութիւն, կեանք, վերջապէս Դպրոց մը, որ պարտքը կատարած է եւ ասոնց տարին, նկարագրի Մարդը:

* * *

Ահա գէժ մը, որ 26 տարի շարունակ իր կողման, իր գործին նուիրուած՝ Տեմանալ ծառայութեամբ մը կը յեղաշըլէ Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւններու ճակատագիրը: Այն երկու ամբողջութիւնները՝ մեծ, շատ մեծ բան կը պարտին Կոլոտին եւ Ընթացականին:

Ահա գէժ մը, որ նախատեսարաններ, հակակրօնութիւնները կրկնաւոր, դիմած է իր նպատակին եւ որ մը յաջողութիւն չէ գտնած:

Ահա գէժ մը, որ իր բոլոր փառասիրութիւն, իր բոլոր գործունէութիւնը անկեղծ աշխատութեան մը վրայ հիմնած է: Եւ այն աշխատութիւնն է որ բարեկարգեց պատրիարքութիւնները, բարեկարգեց Եկեղեցիները, կազմեց իր գաղտնի:

Բարբերու ապականութիւնն յառաջ եկած այն մեծ հրգէշը, որ երած տալոգած էր եկեղեցական եւ կրօնական վերակենդանութեան վրայ սուսանող ամենէն ագին: յոյսերը եւ կը սպասուէր բուն գեղեցիկ չէնէր ալ լափիկել: Կոլոտն է որ Բարբերին հնոցին մէջ զուլթիւն սփռող հրեշտակի պէս կը մանէ բոցերուն մէջ անխուով: Եւ իր անեական եւ սովորեալ գործունէութեամբ կը կրէր իր կոշտն ու պաշտօնը:

Չէք ասոնք որ այս գէժին մէջ նկարագրի Մարդը, որ յառաջունակ շատ քան ճանցած էր իր ընդանի, իր յարցոյցը: Եւ ասոր հետեւ էր որ երբեք չվերցնէր իր նպատակին անբընանի պիտի համարէր ինքզինքը Կոլոտ՝ եթէ յառաջանալով չըլլար իր գործի մեծութեան, «Իրոյ ըլլալը»: Կոլոտ չվերցնէր: Ինքն է նկարագրի Մարդը:

ԿՈՒՆՏԵՐ ՄԱՏԵՐԱԳՐՈՒՆԵՐ

1. Մարմնագրական (caractère):

Մատենագրարան կամ գրքատանը անհատական ըլլալ թէ ազգային, կը բարացուցէ նաև հասոյ մը կամ ազգի մը մատարական վիճակը, գրական ճաշակը, մատենագրական նախասիրութիւններն ու միտումները, դարուն մէջ տիրող

Հեղինակութիւններն ու գաղափարները, օտար ազգեցութիւնները, վերնաշախէ Դպրոցի մը ներքին եւ արտաքին կենսային նկարագրական պատկերացումն եւ Մատենադարանը:

Կոյտո, ինչպէս որ տեսնենք, իբր ճշմարիտ Գրասէր-Վարդապետ մը, իր պատրիարքական իշխանութեան բոլոր զերեւութիւնները գործածեց եւ մէյնոյ բերաւ Մատենադարան մը, որ ճշմարիտ գաղափար մը կու տայ իր Դպրոցին վրայ:

Եւ սակայն՝ միմիայն իր Դպրոցի պէտքերուն գոհացում տալու համար չէ որ կ'անձնանշիւրուէր Կոյտո՝ Մատենադարանի մը հաստատութեան: Իր ինքնագիր Յիշատակարանները կը վկայեն թէ Կոյտո իր ազգին լուսաւորութեան համար անհուն եռանդ ունէր. կ'ուզէր որ Հայ Ազգը տաք ընթերցասիրութեան վարժուէր եւ լաւիւր ժամանակին օգտակար նկատուած մատենադարան բոլոր արտադրութիւնները: — Օտար մատենադարան եւս հայացումը ծրագիր մ'էր՝ ճիշդ այդ նպատակին արագ հասնելու համար:

Իտալիէնի եւ Վատինիէնի ուսուցումը թանկագին ժամանակ պիտի ժաշկընէր իր Դպրոցին մէջ. Այդ լեզուներուն տիրանալ՝ պէտք եղածին պէս օգտակար համար օտար Հեղինակներէ, ինչպէս որ գիտել տեսնենք վերագոյն, շատ գործնական չէր: Այս եր պատճառը որ երբ մէկ կողմէն Կոյտոի Դպրոցը որդեգրած իր այդ լեզուները, իբր յարմարագոյն կապը մտաւորական կենսային եւ բոլորակի հետ, միւս կողմէն մեծ ոյժ եւ դրամ ուն տար օտար գրականութիւնը արագապէս հայացնելու համար: Այս գրութեամբ ոչ միայն իր Դպրոցը արագ եւ իրական զարգացումն ու յառաջդիմութիւն պիտի ունենար, այլ նաեւ Հայ ազգը, որուն անտարբերութիւնը կ'ողջար Կոյտո՝ խորնացուց մը նման, պիտի օգտուէր գտնելով իր անձեւ ընթերցանութեան համար նոր գրքեր, հետաքրքրական նիւթեր:

Ցարկոյս չկայ որ շատ գործնական ծրագիր մ'էր այս եւ իր միջոցները ապահով էին ասոր գործադրութիւնը ի գլուխ հանելու համար:

Մատենադարան, ըսենք մանաւանդ թարգմանչական այս բեղմնավոր գործունեութեան մէջ, ինչէ ամենէն յառաջ եւ բնականապէս իր Դպրոցին եր որ կ'օգտուէր, Կոյտո մը ուզէր, սակայն, որ լուսաւորութեան կարօտ ազգը շատ եռեւ մնար: Հայ Ազգի լուսաւորութեան մասին Կոյտոի տեսութիւնը, զուտ կրօնական հանգամանք մ'ունի: Այս տեսութիւնը դարու ոգին է որ կ'արտայայտէ: Կրօնական խնդիրներ մեծ, շատ մեծ զերեւ խաղցած են ազգերու ճակատագրին մէջ: Փոքր ազգեր՝ մեծ ազգերու կրօնախօսական շարժումներէն ազդուած են միշտ: Եւ Հայ Ազգին համար իրապէս ճակատագրական նկարագիր մ'ունենած են կրօնական այն շարժումները, որոնք բխած են մեծ ազգերէն եւ ինքը՝ աստուծոյ շնորհապատում մ'իշտ կրած է այն շարժումներուն ազդեցութիւնը: Այս երեւոյթը ազգի մը փոքրիկութեան արդիւնքը չէ՛ լով, այլ մանաւանդ միջավայրին, որ ասորիական կերպով կրօնական է եւ շարժումներու հանգեղ

պիտի յուզուէր եւ այսպիսի յուզում մը չէր կրնար ազդեցութիւն մնալ:

Ոչադարձութիւն ըրէք նոյն իսկ Հայոց հեթանոսական կրօնի ժամանակներուն եւ եղբոր՝ քրիստոնեական կանոնի արտաքին եւ ներքին յուզումներու մէջ կրած ազդեցութիւններուն եւ պիտի տեսնէք որ Հայք միշտ ազգեցութեան տակ են: — Իրենց հեթանոսութիւնը կ'ազգուի յուսնական, ասորական, մազդէական կրօններէ: Իրենց քրիստոնեութիւնը կամ եկեղեցին կ'ազգուի ուրիշ եկեղեցիներէ: Եւ սակայն իրաց այն վեճակին Հայք կը կազմապարեն, կ'ազգայնացընեն իրենց կրօնաօտական վեճակը եւ կ'ուզեն ցոյց տալ թէ ինքնութիւն մ'ունին իրենց: Յուզումներու եւ պոլլարի վիճակ մ'է ասի:

Կոյտոի շնորհը՝ կրօնական յուզումներու եւ պոլլարի ժամանակներու խաղը մէկ օղակն է:

Կրօնական եւ եկեղեցական խնդիրներու մէջ սոյլադիմի գրութեան մշակումը ապշեցուցիչ հանգամանք մ'ունի ռամկին համար եւ գիտնական հմտութեան շափը ցոյց կու տայ ոչ-ռամկին համար: Եւ այս գրութիւնն եր որ ժամանակի բմբուռներուն մէջ, կարծես իր բովանդակ թափով կը գործէ:

Այս գրութեամբ եւ այն հմտութեամբ գրուածներ՝ Ունիթթուներու ժամանակէն իսկ մնաւ գտած էին Հայոց մէջ եւ մշակուած բաւական ընթմանագրութեամբ եւ նշանաւոր հակազդեցութիւն մը բերած իր Միւնեսթր Դպրոցին մէջ, Ցաթեւացոյ պէս ներկայացուցիչներով: Մի եւ նոյն երեւոյթն էր որ կը կրկնուէր եւ յառաջ կը բերէր այս տեղ՝ Պոլսոյ մէջ Կոյտոի Դպրոցին վրայ նշանակելի հակազդեցութիւն մը:

Ցաթեւացի՝ առանց ունիթթու մ'ըլլալու, սերտած իր աստուծոյ սոյլադիմի գրութիւնը եւ սպառնալովորումն մի եւ նոյն զեղքերով՝ կը կուտէր, կը հակաճառէր, կը շատադուրէր ու կը մեկնէր: — Ցաթեւացին ազդուած էր եւ կը հակազդէր:

Կոյտոի Դպրոցը բոլոր մ'ուսելի առած էր: Հոն, ժամանակի ուղւոյն համահայն, աւելի քննութիւն եւ ներդրամութիւն կը տրէր: Ամբողջ իբր բնակիչը Միւնեսթր գրոցին, Պոլսոյ մէջ եկած հասած էր ճակատագրական հետեւանքի մը: Ցաթեւացին այնչափ ներդրամով չէ որչափ եւ Կոյտո ու նշանակ:

Կոյտոի Դպրոցին մէջ թարգմանութեան համար ընտրուած գրքերուն այն մասերը, որոնք ուղղակի համահայն էին Հայ եկեղեցոյ բմբուռներուն, կ'ընդգրկուէին իբր իրեն սեփական բմբուռներէ: Այն մասերն ալ, որոնք լայն դատողութեամբ կամ բարեպալամք մեկնութեամբ կրնային հայացուիլ, ասոնք ալ ուղղի բմբուռումն էր: Բուն խնդիրը կը մնար յայտնի տարբե-

1 Հոն արտօմիով կ'ուզէր հակադրել ոչ-քրիստոնեայ ազգերն՝ քաղաքական շահերու հետ խառն կրօնական եւ շարժումները: Իսկ Կրօնով կ'ուզէր մատուցուց ընդ քրիստոնեայ եկեղեցիներու քաղաքականական յուզումներն ու պատականները, որոնք ամենքն ալ հասարակութիւն կը քառեն եկեղեցիներու ինքնութեան:

բութիւններուն եւ ըմբռնութեան վրայ, որոնք խնդիր կ'առնեն արգելն ամեն ժամանակի համար: Եթէ Սիննեայ կամ, մասնաւոր առումով, Յաթեաւացւոյն Դպրոցը միեւնոյն պատճառներու տակ հակադեցութիւն մը երեւան բերուա միեւնոյն դրութեամբ, Կոլոտի Դպրոցը թէեւ միեւնոյն՝ բայց աւելի զօրաւոր պատճառներու տակ կը գտնուի:

Յաթեաւացւոյ դպրուն՝ Եւրոպա իր դեռ պահներով չէր միջամտեր եկեղեցիներու գաւառաբանական եւ նուիրականական խնդիրներուն: Կոլոտի դպրուն՝ դեռ պահներն են որ կը միջամտին եկեղեցական գործերու: այնպէս որ դեռ պահներ, մասնաւորապէս Փրանսացիները, կարծես թէ ուղղակի եկեղեցական գործակալատութեամբ օժտուած պաշտօնեաներ ըլլային:

Պոլսոյ Պատրիարքութեան պատմութեան մէջ այս երեւոյթը յատկապէս պէտք է շեշտել: Վասն զի դեռ պահական ծանօթութիւններն ու յարաբերութիւնները թուրքոյն Հայոց Պատրիարքարանին հետ, ի սկզբանէ ինքի ալ աղետաբեր կ'այն ընդհանրապէս, այնչափ ալ ետքը՝ մասնաւորապէս՝ յարեկամական նկարագիր մ'առին եւ մերկանալով իրենց կրօնական հին սքեմը, ազգային կամ՝ քաղաքական յարաբերութեան պայմաններով հաստատունեցան եւ կանոնաւորուեցան: Այստեղ ոչ 17րդ դարու խնդիրներ կը յուսկնան եկեղեցիներու մէջ, ոչ ալ դեռ պահներ եկեղեցական գործակալատութեան համոյք կը զգան՝ իրենց պարտքը լաւ կատարողներու գիտակցութեամբ:

Բայց իրաց վիճակը իր պայտւանին հասցընելու համար Կոլոտի դպրոց ահապէս առգնապէն պէտք է անցնէր՝ թուով եւ պատենը քաշելով այն բոլոր հասանքներուն եւ իւր վաղեմունքին գէժ, որոնց կը հանդիպէր:

Կոլոտի ոյժեղն ու միջոցները բաւական յաւելոյ էին եւ լաւ կ'ուսուած: — Դպրոց մը պէտք էր՝ ազգին առաջնորդողներ պատրաստելու համար, Կոլոտ ունեցաւ այդ դպրոցը: Ազգի լուստարել պէտք էր՝ գարու ոգւոյն եւ պահանջներուն համեմատ եւ Կոլոտ այս մասին ալ բաւ ինչ որ կրնար ընել:

Կրօնական կամ եկեղեցական, ըսենք մասնաւոր առումով խնդիրներով յազուապէս Պոլսոյ գոհացնել շատ դժուրին գործ մը չէր: Խնդիրը միմայն ճիշտանայ եկեղեցիներու, հայութեան կամ ֆանատիկութեան վրայ չէր: Գրիտոնեաներ դեռ կ'երգով մը բռնադատուած էին մարտիրոսական գարեւու կեանքն ապրել եւ շատագոյն իրենց գաւառները իսլամի եւ հրէի դէմ: Վասն զի առգին անգին տեղի ունեցող նահատակութիւններ եւ կրօնափոխութիւններ յայտնի իրողութիւններ են: Իսկ Կայսերին (== Օսման Բատուածարանի) շրջից գէժ գրած առաքնութիւններն ու շատագոյնութիւնները բարաբար ցայան են եւ մեծ արժեք ունին դարու վրայ կրօնափոխական վերաշուշանքներ ընելու համար:

Կոլոտի Մատենադարանին ուսումնասիրութիւնն այսպիսի խորհրդածութիւններու ընդար-

ձակ հարկոյններ կը բանայ եւ մենք զինքը, Կոլոտը, կը գտնենք իր բուն գործին մէջ:

Կրօնական ներքին ու արտաքին այս վտանգաւոր ելեւէջներուն մէջ, առայդ է որ Հայ Ազգին լուստարութիւնը ո՛ր եւ ատօմանով, օգտակար պիտի ըլլար եւ պիտի գիտաբերէր Կոլոտի բազմաշնորհներուն իրականացումը:

Եթէ անհրաժեշտ էր այս լուստարութեան համար ժամանակը յազոյց կրօնական խնդիրներու ուսումնասիրութիւնը՝ կազմակերպուած Դպրոցի մ'աշխատութեամբ, եթէ ամենէն գրական եւ օգտական ծրագիր մ'էր ընթերցասիրութեան եռանդ մ'արձարելու հայ ժողովուրդին մէջ, եռանդ մը՝ որ տեսէր, գործէր եւ արդիւնաւորուէր: Բոլորովին միակողմանի պիտի ըլլար այս եռանդը ապահովել ազգի մէջ միմայն կրօնական գրքերու հայացումով:

Ո՛րչափ ալ Կոլոտին Դպրոցը այսպիսի միակողմանի լուստարութեան մը գաղափարը տայ, բայց իրողութիւնը տարբեր է բոլորովին: Վասն զի Կոլոտ Ազգին լուստարութեան համար երբ մէկ կողմէն այլապէս (== օտար) Մատենադարութիւնը կը հայացնէ, միւս կողմէն մեռք կ'առնու հայ ազգի մասնազբութիւնն եւ շնորհքով Մատենադարան մը հաստատուելու համար ազգային մատենադարութեան հատորներ կը շտապեն թէ նոր ընդօրինակութիւններով եւ թէ նոր եւ բոլորովին առաջին տպագրութիւններով: Տպագրութեամբ եղած այդ առաջին հրատարակութիւնները դուռ ազգային կեանք մը շինելու պէտք էր մ'ունենէ: Ազգ մը, որ լուստարութեան ուղիք ունի, պէտք է որ ամենէն յառաջ լաւ ճանչնայ ինքզինքը, իր գոյութիւնը, իր համայնքը: Այսպիսի ծանօթութիւն եւ ուսումնասիրութեան աղբիւրն է ազգային մատենադարութիւնը: Ազգային կեանքի անցեալը բոլոր տեսակութիւնը կ'առում նախկին հին. անոր ազգայնականութիւնը, անոր կրօնափոխութիւնը, անոր յարաբերութիւնները ժողովուրդներն եւ ազգերու հետ, անոր բնափոխական եւ հոգեւոր կեանքերն արտայայտող շատ մը երեւոյթներ ու իրողութիւններ:

Մենք այս բոլոր տեսութիւններով՝ Պոլսոյ պատրիարքութեան կեանքին վրայ առաջին անգամ է որ կը դիտենք եւ կը շեշտենք Կոլոտի գրքը: Կոլոտ մեծ մտք մ'է: Այս բարձր հանգամանքով երեւան կը գայ նա իր գործերուն մէջ: Եւ իր Մատենադարանը, որ թէ իր Դպրոցը կը ներկայացնէ եւ թէ իր ժամանակի ոգին կը ցոյցացնէ, իր ամենամեծ գործերն ու արտայայտական եւ մատենադարական կրկին տեսակէանքով:

Կոլոտ գրաւորը զիւրի մէջ՝ Կոլոտի գրաւորութեան ոգին ու պարագաները առաւելորդ բերելու տանն ցոյց առնինք թէ քննչեմ գործերու մարմինն առաւել նա:

Հրատարակութիւնները, ճրագի ալ դուռ ազգային կամ ազգային եկեղեցւոյ վերաբերեալ գործեր ըլլան, արագ ընդօրինակութեան մը տարբերութիւն չունին ստանդ գիտնորէն: Այս տեսութիւնը կը հիմնենք հրատարակութեան համար ընդունուած արդի գիտական գրութեան վրայ:

Բնական է որ գիտութեան եւ գեղարուեստի արդի պայմանները պիտի շփնտանէինք կոյտի գործուն Բանասերներու (== գրաւոր) եւ հրատարակիչներու վրայ: Եւ ճիշդ այս է պատճառը որ Հայոց մէջ նոր բացուած եւ իր նախնական դանդաղ եւ յոռեղացիք գործիչներով գիրք տպող մասնիկներէն փոխանակ զորք ընդօրինակութիւններու — որք ընդօրինակութիւններ միայն պիտի արտադրեն: Այս ալ, կը խառնովանինք թէ անարժէք արգիւնք մը չէր, Հերիք է որ Հայոց գիրք ունենար, կարգար. ահա բալանդակ նպատակը այդ տպագրութիւններուն: Ուրեմն պետք չէ փնտռել ատենց մէջ նոյն իսկ Բանասիրականն ու եւ աշխատութիւնս Իրաւ որ շատ մը գրքեր ինչ ինչ օրինակներու բազմաթիւութեամբ կամ թէ ըմբի մ'օրինակներու վրայ տպագրուած են. բանասիրական առաջին քայլ մ'է այս. բայց գիտական կամ բանասիրական օգուտ մը չէ ունեցած Հայ Մասնագրութեան համար:

Կոյտի Դպրոցին աշխատութեամբ յուսալ եկած այդ փթիխարի Թարգմանութիւնը լատիներէն եւ իտալերէն լեզուներէ, ըստ ինքեան նոր են բոլորովին. ըստ ինքեան կ'ըսենք, վասն զի Հայ մասնագրութեան կենսելին վրայ ասորիական երեւոյթի մը կը պարզուի այդ գործուն մէջ: Երեւանցի Ոսկան Վարդապետին Նատուածաշուշի առաջին հրատարակութեան առթիւ ըսած լատինական արագութիւնները, լաւ եւ հայերէնագիտական օրագրութիւնները: Կոյտի Դպրոցին մէջ գնահատուեցան կարծես Դուկաս Վարդապետի բոլոր Թարգմանութիւնները լատիներէն կամ իտալերէնէրէ գ'ժբախտ անպատշաճ եւ եւ մէ թէ Հայացուցներ: Այդ գործուն Թարգմանիչները, Ոսկանի յանդուգն նախնականութենէն քայլաւորուած, գումուս եւ կաշապարուած մնացին իրենց Թարգմանած գրքերու քերականական ձեւերուն եւ արտեասային (technique) օրէնքներուն վրայ եւ ասոր հետեանքով է որ հայերէն լեզուն տուտեց եւ Թարգմանութիւնները գասապարտուեցան ամբողջեան: Կոյտի Դպրոցին շրջանն աւարտելէ ետք:

Հայերէնի այս աղանաւածն ու խանգարումը տիրեց եւ իր փէրք զարկաւ ինքնագրութիւններու ալ վրայ: Կոյտի գրած յիշատակարանները, դր օրինակ, մեծ առաւելութիւններ ունին՝ իբր հայերէն ինքնագրութիւններ՝ իր գլորցնէ երած Թարգմանութիւններու վրայ, բայց ինկապէս զերծ չեն ատենց այլապէի լեզուներու փոխեալութիւններէն: Ո՛չ թէ Ենթիւր, գոնէ Գոյմանէս Պատմաբանը կամ Թովմա Արծրունիս յիշենցոյ նախագատութիւն մը չէր գտնար այս գարու: Թարգմանութիւններուն եւ ինքնագրութիւններուն մէջ:

Ինքնագրութիւններ երբ գերմանիկ կ'ուզեն Թարգմանական օտար կաշկանդութիւններէ, ամենեւ հասարակ քերականական սխալներով կ'որոշուին եւ ռավարանութեան նշանակելի էնէր կ'արտագրուին, ուր ներքի կ'ըլլայ թիւերէն առատ բառեր, իսկ առաջնականներու առաջ բացողական տեղով: Բայց այն ժամանակները՝ այսպիսի կարեւոր խնդիրներ նշանակութեան շունչէն, Մասնոր

կենսաբ աստիճանի գարնուածներէ համ եւ սնունդ կ'առնուր: Եւ այդ դարձուածները ծնունդ եւն տային վեճի, կուսի, պայքարի, թշնամութեան: Կոյտի Դպրոցին ու գործունեութեան շուրջ շատ զգուշօր կրկնով լարուեցան թշնամութիւններն ու ասարեութիւններ, փճացնելու եւ չքացնելու համար բարի եւ մեծ նպատակ մը, որոնց վրայ հիմնուած էին Կոյտի այս բոլոր յոգնութիւններն ու տքնութիւնները, այս բոլոր ծախքերը, այս բոլոր խորթ Թարգմանութիւնները, այս բոլոր անկատար հրատարակութիւնները, ինչպէս նաեւ այս բոլոր անկեղծութիւնները, ազգի եւ եկեղեցւոյ փառքին համար ձեռք բերուած այս բոլոր արգիւնքները, Կոյտի ազդամուտիցնէն եւ անխորաքալ զոհողութիւններէն ընդ այս բոլոր պայծառափայլ իրողութիւնները:

Կոյտի Մասնագրութեան նկարագիրը (character) որչափ խորթի իր երեւոյթով, այնչափ յստակ է իր էութեամբը: Եթէ զգարուեալը տկար է հոն, այս տկարութիւնը մենք կը գիտենք 20րդ դարու մէջ: Ընդհակառակը այն տկարութիւնը գործութիւն մը, յաւաքիմութիւն մըն էր այն դարուն համար եւ արգիւնք՝ Կոյտի Դպրոցին: Եթէ Հայերէն աղանաւածն աննիւրից յանձնեց մ'է Կոյտի Դպրոցին համար, այս յանձնեցը հայերէն լեզուն ընդհանուր անկուճներուն հետեւանքն էր: Հեղին լեզուն թէ է կրցալ Կուսիկ Անյաղթի գլորցնէ նկարագիրը կամ լաւ ոսկեգարու գտններն ո՛չ շատ հեռուօր միջոցի մը մէջ, ասորիական չէ որ Ենթիւրէն գարեբով հեռացած գաւառ մը մէջ, երբ լատիներէն եւ իտալերէն լեզուները ամ գան մտնող կենսաբ մը սնուցանելու: Հայոց մէջ՝ ամեն հայնեակ իրողութիւններէ հեռու միջավայր մը գրիւք, այդ, ասորիական չէ որ հայերէնը կաշապարուէր այդ լեզուներու վրայ, որոնցմով գրուած գործերը նոր էին եւ կը հեռաւորքներէ իբր ազգիի գիտութեան եւ հմտութեան: Եւ եթէ այս բոլոր գործողութիւններու եւ իրողութիւններու շուրջը թշնամութիւններ ու ատեւութիւններ ալ կը բուսնէին, շատ անգամ ազնի երեւոյթներու ներքեւ, գործունեայ կենսաբան համար սովորական իրողութիւններ են ատենը: Կոյտ կ'ամբաստանուէր իբր օտարամիտ (== լատինամիտ), Ռամբութեան եւ տգիտութեան յայտարարութիւնները իր այս: Ազգին բոլոր լուրջ մասը, ազգին բոլոր մեծ ներկայացուցիչները եւ ինքը, Կոյտն ալ, իբր ճշմարիտ Հայ, իբր ճշմարիտ Հայ Վարդապետ մը եւ ներկայացուցիչ ազգային մեծամասնութեան մը, խորունկ գիտակցութիւնն ունէին թէ օգտակար էր Հայոց պատերազմի ձեռնարկութիւններն ու յաղորդութիւնները:

Նոյն իսկ Կոյտի գրչին տակ տեսանք վերագան թէ ինքը գիտէր որ «եղիճ»ին կան օտար բուրասաններու մէջ, համեզ եւ հնթեթեզ պատուհներու մէջ փառմաներ ալ կը գտնուին, թէ լաւ եւ յոռի շատ անգամ թով թովի կու գան, բայց ինքը ինքն չէ որ կ'ընթերս փունջ մը կաշմուլու համար. փառք չէ որ կը հրամայէ իրեննեալն, այլ միշտ ԼԱԻԸ:

Իրաց այս վիճակին մէջ Կոլոտի Մատենա-
գարանին նկարագիրը հաստատուն մեծութիւն մը
էր չէլանէ, Դպրոցի մը գոյութիւնն ու գործու-
նեւթիւնը կ'անհնարէ եւ ըստ ինքեան բոլոր-
ովին նոր երեւոյթ մ'է որ կը գիտուի Պոլսոյ մէջ,
Հայոց մատենական կենտրոնի վայր, Պոլսի, որ
հասցեական կենդանի մը պիտի ըլլար Հայոց մեծա-
գոյն մէկ մասին մատուր եւ ազգային կենտրոն համար
Կոլոտի առեւն հայութիւնը երեք գարու
կեանք մ'ունէր զեռ. Օսմանեան մայրաքաղաքի
մէջ, Ներքին գաւառներու ներկայացուցիչ ընտա-
նէքներ կը կազմէին այդ հայութիւնը իրենց զատ
բնաւորութեամբով, իրենց զատ սովորութիւններով
ու աւանդութիւններով. հասարակաց միութեան,
նոյնութեան կապը Հայաստանեայց եկեղեցին եր
միայն: Մերուզներ անցած էին եւ պէտք էին ան-
ցիւր, որպէս զե Պոլսի ալ ունենար իր ինքնու-
թեանը, իր նկարագիրը իբր մեծ կենդանի մը հայու-
թեան համար: Այդ եկեղեցին, սովորին, տաղ-
նայինքնութեան մէջ էր, եւ իբր միութեան կապ իր
ունեցած գերին ու նշանակութիւնը վստահելու
համար՝ ֆուսկութիւն մը կը տեսնէր իր առջեւ:
Հաւատարմիւններն ու զենքեր անհրաժեշտ կեր-
պով պէտք էին այդ վստահին գէժ զինուելու
համար:

Կոլոտ այդ միջոցներն ու զենքերը պատրաս-
տելու առաւ ինքզինքը. այս եւ պատճառը իր
հրոստարակութիւններուն, իր օտարացած թարգ-
մանութիւններուն, իր ընդօրինակութիւններուն,
իր գործունէութեան, իր բնմին, իր Դպրոցին:
Այս եւ իր Մատենագարանի նկարագիրն ալ:

2. Մտերմութիւնն իրենց:

Հաս գիրքին եւ գրքերէ թէ եւ ազգի մը
լուստարութեան համար արեւ եւ զբոյ գործու-
կանապէս կարեւորութիւն եւ յարգ ընծայող,
Պատրիարք մը՝ ճոխ Մատենագարանի մը հաստա-
տութիւնը ապահոված պիտի ըլլար կարելի եղած
բոլոր միջոցներով:

Կոլոտի Մատենագարանը մ. ր. էր, քանի
հաստիւնէր կը բաղկանար եւ ինչ եղան առնէր:
Ինձ ծանօթ յիշատակարաններու համեմատ
Կոլոտն յառաջ հարուստ Մատենագարան մ'ու-
նենայու գաղափարը չկող Պոլսոյ մէջ: Այնպէս որ
այս հայեացքով ալ Կոլոտի Մատենագարանը մեծ
արժէք մը կ'ունենայ իբր հիմնադրութիւնը Պոլսոյ
մէջ Ազգային Մատենագարանի մը: Վասն զի ինչ
որ մնացած եւ Կոլոտի Դպրոցէն, առնէր են որ կը
կազմէին այսօր նոյն իսկ Պոլսոյ Ազգային Մատե-
նագարանի (Ղալաթի) Ե. Լուստարիչ եկեղե-
ցւոյ բակին մէջ) ամենէն արժէքաւոր մասը. այս-
ինքն՝ ձեռագիրներու բաժինը եւ հայերէն հնա-
գոյն ապագայութեանց կարեւոր մէկ շարքը:

Ասով չենք ուզեր բնւթ թէ Կոլոտ ծրա-
գրած ըլլար Մատենագարանի մը հաստատու-
թիւնը՝ Մատենագարաններու արդի գրութեամբ:
Իրաւ որ իր մտքէն անցած չէ հասարակաց
Մատենագարան մ'ունենայու ինչորի մը Բայց իրաւ
է նաեւ որ իր բոլոր ձեռնարկութիւնները յառաջ
պիտի բերէին այնչափ արդիւնքներ, որչափ պիտի

բերէր Մատենագարան մը մեր հասցեած ձեւով:
Բայց մի կընար գուշակել թէ Կոլոտի Մատենա-
գարանի իր վախճանումէն 1/1, գար ետքը հաս-
կապը Մատենագարանի մը մէջ հիմնական եւ
իրական տեղ մը պիտի բռնէր:

Մատենագարաններ կամ նախնայաց բացա-
րութեամբ, Վարկիչը բոլոր: Հայոց մէջ, վառա-
քեւրու եւ եկեղեցիներու ծիշը զովը կը գտնուէին:
Այսինքն՝ զբերն ա գրիչը ուր որ կը գործածուէր,
բնական եւ որ հոն կ'ըլլար նաեւ գրքերուն եւ
թղթերուն տեղը: Եկեղեցեցականներ իբր մշակ մա-
տենագարութեան մեր մէջ մատուարապէս շնչաւոր
են այս իրողութիւնը: Եւ այս եւ պատճառը որ
ձեռագիրներու եւ նոյն իսկ առաջին ապագիրնե-
րու յիշատակարաններու մէջ կը հանդիպէր մա-
տենագիրներու եւ գրիչներու (== գաղափարը,
ընդօրինակող), որ անհրաժեշտ ու անխուսափելի
կերպով իր յիշեն այն սրբապաշտը, որոնց զով
կամ անոնց հովանոյն ասով («ընդ հովանեան»,
«առ դրան», եւ այլն) մատենագրած են կամ գա-
ղափարած:

Կ. Պոլսոյ մէջ գրիթէ բոլոր մեծ եւ հնա-
գոյն եկեղեցիներն ունեցած են իրենց գրադարանն
ները ոչ միայն եկեղեցեցական գրքերու, այլ նաեւ
պատմական, մատենագրական, եւայլն, գրքերու
համար: Գեռ. այսօր՝ Օրթոգրիչը, Պալատի,
Իւսկիւտի (Ս. Խաչ) եկեղեցիները, ասանք իմ
գիտցածներս են, բաւական ձեռագիրներն ունին,
ունին նաեւ ապագիրներ. այսինքն՝ փնջրիկ մա-
տենագրականներ: Եւ ասանք Օրթոգրիչը եկե-
ղեցւոյ «Թատագարան»ը (== Մատենագրարան) նոյն
իսկ բաւական լաւ կարգադրուած վիճակ մ'ունի:

Կոլոտ Մատենագարանը հաստատուած էր
վերջնապէս, Գում-Գափու, Պատրիարքարանի
մասը՝ Մայր եկեղեցւոյ բակը, հաւանաբար Տ'նՆն

1. Կ'ենթադրենք որ Ս. Լուստարիչ (Ղալաթի)
ալ ունեցած ըլլայ իր գրադարանը՝ յիշող եկեղեցիներուն
պէս: Թեւեւ եկեղեցւոյ արդի վիճակն ու եւ երաշխաւ
ութիւնն չէ ասոր այս մասին, բայց մենք կ'ենթադրենք խոր-
հեղձ թէ 2. Ս. Լուստարիչ Պոլսոյ ամենէն հին հայ
եկեղեցին է. 2. Իբր կենդանի ազգային գործերն՝ յարու-
րութիւն ունեցած եւ զբոյն եւ զոյն մարդիկ հիւրանկալու:
3. Սովորիչ հորհրդէն, Ս. Լուստարիչ հնապէս ներաւ
թիւններու եւ յարմարութիւններու հետ փնայուցած
են հնազանդ մտքը գրադարանը՝ եթէ երբեք ապահաւ
ձեռքեր ու գրքն ունեցած չեն Ս. Լուստարիչ գրքե-
րուն հետ:

2. Դիտելով որ Պատրիարքարանը ըստով ասին
պէտք է հիմնական Պատրիարքարանը հասցեւ ոչ ալ
Մայր-Եկեղեցին ըստով ասին՝ արդի Մայր-Եկեղեցին
վասն զի մեր առաւմտաբան գարան մէջ Մայր-Եկեղե-
ցին ոչ պիտի մեծ էր, ոչ ալ յայտնի մը Եկեղեցիներ
բաղկանար: Մայր-Եկեղեցին եր հիմնական փոքի՝ բուն
կամ մայր Յամարը. բայց ունի փոքր: Իսկ Պատրիարքան
նախապէս կը նստէին Սամթիւի, Ս. Գրգոր (Սուրբ Մա-
նասէր) եկեղեցւոյ անհնախնութեամբ (պատրիարքարան)
մէջ: Ետքը փոխադրուեցան Գում-Գափու եւ Պատրիար-
քարանը հաստատուեցին Մայր-Եկեղեցւոյ բակը: Չէ՛նք
ասին եր Մայր-Եկեղեցին հիմնական նորարարութիւններ
եւ բարեփոխութիւններ կ'ունենայ արդի մեծապէս, Պատրիար-
քարանը վար կ'ուսանէ: Եւ Մայր-Եկեղեցին կ'ընթանայ
եւսելի, այսինքն՝ արեւ եղան իրենց եւ երկու իրաւարան

ԿԱՅ ՍԵՆԵԱԿ՝ ըստած քարուկիր եւ երկյար-
կանի շէնքեր մէջ, որ ԹԱՆԿԱԳԱՐԱՆ ալ ըստած է
հարց. բայց միշտ պահած է իր հին տանընդ. շէնք
մը, զոր վերջուցած են Մայր-Վարժարանի բակը
(պարտեզը) ընդարձակելու համար:

Հռոմեական եւ նաեւ որ կոչուր Մատենա-
գարանը մասամբ հաստատուած ըլլար Իսկիւտար,
Ս. Կարապետի մօտ, նոյն իսկ կոչուր Գպրցոյի
(շէնքին) մէջ. այն շէնքը, որ ետք շէնհարս տնու-
նով հռչակուեցաւ: Բայց որովհետեւ Ղուկաս
Վարդապետը, կոչուր Գպրցոյին ուսուցիչն եւ
Թարգմանիչը, իր Թարգմանած գրքերու յիշա-
սակարաններուն համեմատ, կը գտնենք Գուս-
Վափուս, Պատրիարքարան, Մայր-Եկեղեցի, կա-
րէն եւ ըսել թէ կոչուր Գպրցոյն ու Մատենա-
գարանը վերջնապէս հաստատուած էին Գուս-
Վափուս: Վասն զի կոչուրին յաշորը, Նալեան, իր
վերջին օրերուն, ըստ Պատմական Գրիգոր Պա-
տրիարքի, իր անձնական բոլոր գրքերը նուիրեց
Մայր-Եկեղեցւոյ, այսինքն կոչուր Մատենա-
գարանին:¹

Նալեան, կոչուր ամենէն յաշող եւ սիրելի
աշակերտը եւ իր անմիջական յաշորը, գիտենք
արդէն թէ հռոմեացիներ շարունակեց ի վար-
ժարանին ու վարդապետին գործը, քաջալերե-
լով Ղուկաս վարդապետին Թարգմանչական աշ-
խատութիւնները: Նալեան մշ միայն դրամ տուաւ
եւ բարոյական պիտեով յառաջ տարաւ իրենց
գպրցոյին գործը, այլ անձանք եւս աշխատեցաւ
թէ իր Թարգմանիչ եւ թէ, մանուկեղ, իբր
մատենագիր. այնպէս որ կոչուր Գպրցոյին հունձ-
քով ալ սկսաւ հարստանալ իր Մատենագարանը:
Նալեանի թէ՛ ապագիր բազմահատոր գրք-
քեր եւ թէ ձեռագիր (ինքնագիր) գործերը, իբր
արեւելքաւոր մասը կոչուր Մատենագարանին, հե-
տադրբարկած մասը կը կազմեն նաեւ Ազգային
Մատենագարանի գրքերուն:²

ալ միայն զի ընտրին նոր եկեղեցիներ: Այն տանին է որ
Պատրիարքարանի համար կ'որոշուի հիմնական տեղը եւ
կը ընտրէ Մայր-Եկեղեցին գաւթ, բայց չէր գէմը,
նրաւառնմանտ պէս, որ ի սկզբան, նիւպէս տեսնող,
կեց իր Մայր-Եկեղեցւոյ եւ ետք շէնհարս արդի տեղ-
ւոյն վրայ:

1 Զեմեկոյ սկիւտի կը նշանակէ աղքատներու իմա-
մականութեան գրասենեակ: Վերագրէ (էջ 24, Ծանօթ 1.)
հայ տեղական կը գտնենք թէ Զեմեկոյ Սիւրիւն նոյն ըլլար
հին հռոմեացի մասան հետ: Բայց ընթանցի աւանգու-
թեան մը համեմատ կ'ըսուի թէ Նալեանի աշխատութեան
սենեակը իր տղայ:

2 Կանա լայն եւս յիշան արժան է, որ բոլոր
գրքերն իւր եւս եւս պարզեւեցող յիշատակ Ս. Եսայիս Ես-
նի, Պատրիարքարանի եկեղեցւոյն վրայ, որ ի Սամա-
պօլ, է Ղուս-Վափուսի թաղն:

3 Եւ շուտ հազարմ, զոր իմքն (Նալեան) հրօցք
ի կենդանութեան իւրում եւ զոր մէջ՝ զինի գիտնման
նորին, ըստ իւրոյ կամեցաւ թէ իմքն (Զեմեկոյ) Գուս-
Վափուս Գրիգոր Պատրիարքի):

4 Կոչուր Մատենագարանին ներքին ու արտաքին
պէտքերուն հետ սերտ աղբոր մ'ունեն նաեւ այն հրատա-
րակութիւնները որ թեմն անհասարակ ընդերքով եղած
են, բայց իսկապէս կոչուր Գպրցոյ կը ներկայացնեն:

2 շէնք կարծիք որ Մայր-Եկեղեցի կոչուրն
յառաջ Գրական կենդանի եւ եղած ըլլար: Թէ անոր
համար որ Մայր-Եկեղեցի մեծ հնութիւն մը ըս-
տէ եւ թէ անոր համար որ կոչուր կանխող Ժա-
նակին ինչպէս նաեւ պատրիարքական անուններու
շարքը շէնք հանդիպիր ս եւ է գեղեցիկ որ բան մը
յիշեցնեն կոչուրի գործերէն ու աշխատութիւն-
ներէն:

Կոչուր Մատենագարանը, ուրեմն, աւելի
հարստացաւ Նալեանի անձնական մատենագարա-
նով եւ այսպէս Մայր Եկեղեցի, լքէ Ժամանակի
մէջ, իր հիմնաւոյն տակ տեսաւ Ս. Պաղտայ ամենէն
հարուստ մատենագարանին առաջին հաստատու-
թիւնը: Մատենագարան մը, որ Գպրցոյ մը կը
ներկայացնէր, պատմական որոշ շրջան մը կը բա-
րացուցէ, եւ երկար, շատ երկար ատեն մուսացու-
թեան դատապարտուելէ ետքը՝ նոր հաստատու-
թեան մը առաւ աշխատելու միայն:

Վասն զի երբ Պաղտայ մէջ խուս մը գրառե-
րն կ'որոշեն Ազգային Մատենագարան մը հիմնել,
որուն հիմնական կանոնադրութիւնը վաւերա-
ցուած է Ազգ. կենդր. վարչութեան ղեմն. խոր-
հուրդէն 1877 Մարտ 9ին,՝ այդ Մատենագարանի

Առաջին, զոր օրինակ: շատ հետադրբարկան է
«Գիրք Օրինակի եւ Կանոնութեան» անուն գործին հրա-
տարակութիւնը: Ծանօթ Ղուկաս վարդապետի մեղա-
լարին բնէն Թարգմանուս այս գործը կը ջառագործի
եւ կը խնամարարուի՝ յաւաւ օգտակար եւ պիտանի
բանասիրաց. Դանաւոր իմ Բանիքան Ժողովոյն Ի-
միւնի ինկիւպիտ անշուշտ:

Գործը թեմն կոչուր ինքնաբերով Թարգմանած՝
բայց իր մահաւան զրկելէ տառը տարի ետք՝ Մահ-
Առաքինի կոչուր նշանաւոր աշակերտներէն ձեւին՝ Ծա-
քով լայն կը ետնէ մենեակի, «Նաեանի Պատմիչի» ապա-
րանէն, 1750ին: Ցպարկութեան կը հսկէ Ս. Պաղտայ Սա-
գիւ Սեբեդիանիս, հասարակ այս ալ կոչուր Գպր-
ցոյն, որ «Նաւարանական Զեմեկոյն» մը կը գէտ եւ
գիտալով թեմն կ'ընէ Թարգմանութեան եւ ընդօրին-
ութեան վրայ:

Հետադրբարկան է նաեւ այս գրքին վերջ. դրուած
Յիշատակութեան, ուր Սահակ Աճառն, Կարնայ Մարտ-
(Ս. Լուսաւորէ) վարէին Լեփի կ'ընէ գիրքը իր հասոյթով,
որպէս զի վարէին տղերքը հոգանու թեմն ու արդի
ըլլայ միայն:

Նալեանի «Գաղտնիք» նշանաւոր միայն զիրեն
ալ Լեփի եղած է անտեղ եւ բանասիրական աղքատներու
համար: «Զանգի զայս գրքոյն ծախիս օմն յաւանաւա-
նիրաց հրօցք լնով, եւ եր Լեփի եւ յիշատակ անտեղ եւ
բանասիրական աղքատաց: Ձի օրքան ծախիք» խառնակ
որ ի հիւշ. քրտան ձեռք ընծայի՝ երկու բանին կոչուր,
կեն անտեղ աղքատաց ի պէտան անօրինեցէ, եւ կեն
բանասիրիչը շնորհացէ, Դանաւր նոյնին Կանոնադրաց:
Իսկ եւ զմարդ՝ բոլոր նոյն շնորհաց, զի օրքան որ գիրքս
այս հասին, կ'ընէ այնու մայր գրեմն անտեղ եւ վաստակ
անդրէն ի պէտան նոյն օրք լնով (Գաղտնիքի Ծանօթացն,
Եւ. 1758, Ս. Պաղտայ, էջ 5—6): Ի՞նչ ըմբռնման, է՞նչ
համարման եւ հրատարակման է՞նչ սկզբունքներ սա
գարու հիշատակներուն եւ անկրօններուն քով:

1 Մատենագարանի ընկերութեան պաշտօնական եւ
բուն անունն է. «Արխի-Եպիսկոպոս Մայր-Եկեղեցւոյն
Հայոց, հաստատուած 9 Մարտ 1877: — Ընկերութեան
նպատակն է Ազգային Մատենագարանն ու Բանասիրաց
նորացունել, բանասիրական եւ հմտագրական հետազո-

Համար շատ մը հատորներ կը հայթայթէ ՏնԱՆ-
ԱԿՏ ՍԵՆԵԱԿԸ:

ՏնԱՆ-ից փէն-իկին մէջ հապարուոր հատոր-
ներ կային որոնք, սակայն, այլեւայլ ընկերու-
թիւններու ինամբին աւարկայ եղած են, շնոր
գիրտի ինչպիսի գիտակցութեամբ. որովհետեւ
սակնատեսներ կը վկային թէ այն զբերուն շա-
տերը (պաշտպաններ) գործածուած են Մայր-Վար-
ժարանի միջնակարգաւթեան հանդէսները
փառաւորելու եւ վարժարանին ուսանողները հըը-
ճուելընելու համար: Այն միջոցներուն է որ բա-
րեբախտաբար կը հաստատուի Ազգ. Մասենա-
դարանը եւ Տնանկաց Սենակին մէջ բանասար-
կուած գրքեր կը փոխադրուին հին:

Փոխադրուած գրքերուն մէջ միայն 360 կտոր
ձեռագիրներ կը յիշուին, այսինքն՝ Ազգ. Մասե-
նադարանի ձեռագիրներու քանակն զբիթէ հիմա-
կուան ամբողջը: Այս ձեռագիրներուն վիճակն
զատենով՝ կրնանք ըսել թէ կոյտի Մասենադա-
րանին միայն ձեռագրաց բաժինը մեծ է. անդար-
մանելի կորուստեր ունեցած է: — Վասն զի Ազգ.
Մասենադարանի ձեռագիրներէն մեկուն վրայ կը
կարգացուի 601 թիւը, որ անշուշտ ցոյց կու տայ
կոյտի Մասենադարանին ձեռագիրներուն թուա-
համարը, որ հաստատար ունեցած է իր շարու-
նակութիւնը, ո՞րքա՞ն, թերեւս մինչեւ հազա-
րաւոր թիւեր... ձեռագիրներու:

Տարակոյս չկայ որ Ազգ. Մասենադարանի
հաստատութեամբ փրկուեցաւ կոյտի Մասենա-
դարանին նշխարը: Առանց Ազգ. Մասենադա-
րանի այս նշխարն ալ պիտի փնտրէր՝ այն հա-
զար ու մէկ եղանակներով, որոնց ենթարկուած են
լքուած գրքեր ու գրապատները:

Հետաքրքրական է նաեւ գիտնալ թէ ՏնԱ-
ն-ից Սեն-իւ ինչ վիճակի մէջ էր երբ անձնատուր
եղաւ նոր Մասենադարանի մը պէտքերուն
տուրնէս:

Սուրբիւններ ընել եւ հրատարակել եւ ի տեղեկութիւն,
ուսուիք է ըսել թէ Ազգ. Մասենադարանի քանդակը
(musée) գլուխ ընելի հնկայ իր հետեւած անխա-
ղաչ պահպանութեան, լքման, իւր հաստատութիւն
թէ արեւ-
քաւոր հնուութիւններ, մանաւանդ զբանասիրական լուս.
հասարակ մը ունէր ստացուած քանդակները:

Ի Մայր-Եկեղեցւոյ երէցներէն Տ. Մկրտչէ քհնյ.
Աճառանի տուած տեղեկութեան համաձայն՝ 1616 կտոր
ձեռագիր եւ տպագիր գրքեր գտնուած են ՏնԱն-ից Սե-
ն-իւն-ի (սօսակարանին) մէջ: Ըսած մը ընկերութիւններ
կարգուած են 1858—59ին, Ցախման, Հայկուն, Խոյա-
լուիս, Լուսաւորքան, Երեւան, Բաղաւադար, Ընկե-
րացայ անուններով: Կրեւակայ թէ այս ընկերութիւն-
ները հնագիտական կամ ժամանակագրութեան հետ
տառած են
ՏնԱն-ից Սեն-իւն-ի, վրաս զի իր ուր զբաւած ընկերու-
թեանց անփական գրքեր ու գրքեր նուրի Մասենա-
դարանը կը ձայնայ ընկերութեան ներկայացուցիչ եւ
թիւից. խորհրդայ անգամ ձախակնակ ֆոզդի քով: Այս
անկը 1873 Ապրիլ 22ին Քաղի, Խորհրդայ եւ յանձնէ Կո-
լտի Մասենադարանին նշխարը, հետեւեալ ցանկով.
որ կը անաններ թէ կտոր կտոր եղած է փոխիլ Մասե-
նադարանը այս կամ այն ընկերութեան հաշուին:

կոյտի, ըսնէր նաեւ Նարեանի Մասենա-
դարանը եւ այդ Մասենադարանի գրքերուն վրայ
կարգացուած 601 թիւը՝ նախանձելի ճոխութեան
մը գրուակնը կը կարգեն: Եւ այսպիսի ճոխու-
թիւն մը ստացը իրողութիւն մ'է, իբր արդիւնը
կոյտի գրադարանի թեան. Դժբախտաբար այս ճա-
խութեան մէկ ստուերին տալիս կը գտնուինք
հիմայ:

Հետաքրքրական էր գիտնալ նաեւ կոյտի
Դպրոցէն ձեռքած այդ գրքերուն մասնակցիտա-
կան ու մասնահաստական արժէքը, Ազգ. Մասե-
նադարանի հաստատութեան պատմութիւնը եւ
ուսումնասիրութիւնը այն բոլոր ինքիքներուն, որ
յարաբերութիւն ունին եւ կրնան ունենալ Մա-
սենադարանի մը հետ: Այս բոլորը, սակայն,
տարբեր աշխատութեան մը նիւթեր են. աշխա-
տութիւն մը, որուն ձեռնարկած ենք արդէն՝
սկսելով Ազգ. Մասենադարանի ձեռագիրներուն
ցուցակագրութեան՝ Ցախման գրութեամբ:

(Հոր-ն-ի-ի-ի)

Բ.

ՍԱՑԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻՍԻՍ ԳՐԱԳՐԱԹԵՆ ԺՐԱՄԱՆԻ ՄԱՐԻ

Թղթակցութիւն Նալազու Փ. Նոյնիքի:

(Հոր-ն-ի-ի-ի)

Այժմ պիտի համեմատեմ այն եօթն
«տարածայնութիւններն, զոր Ուսուցչ. Խաշա-
թեանց կը գտնի խորենացւոյ եւ Փոքր. Սոկրա-
տայ մէջ, ցոյցընելու համար որ խորենացւոյ այս
բոլոր տարածայնութիւնքն (սոց ի մէկէն՝ որուն
պատճառն հայկական հպարտութիւնն ըլլալու է)
կը մեկուսին յիշատակարան-ազգիւրէն՝ զոր
խորենացի առձեռն ունեցած էր:

Կը սկսիմ թիւ 4 եւ 5: Ուսուցչ. Խաշա-
թեանց կը գրէ. «Գ. Եկեղեցւոյ շինութեան հա-
մար Աստուծոյ նախախնամութեամբ կանգնած
նիւթակաւն (քարայր կամ փայտեայ) սինը
(ինչպէս ունին համաձայն Մ. եւ Փ. Սոկրատ)
հայ պատմագրի 86^{րդ} գլխում լոկ «սինն ամ-
պոյ» է դարձել, որից «յցաւ լեռուն բարձրամբ

2եռագիր հայերէն, թրքերէն	հոտոր	360
Ցապգիր հայերէն	»	698
» » ընթերց. ընթերթութեան	»	120
» » Լուսաւոր. ընթ.	»	138
» օտար լեզուներով, ընթերցաւոր- բաց ընթ. եւ Մայր-Վարժարանի	»	300

1616

Այս հաշիւ լինչոյտը բաժնից կտոր գրքերուն
մէջն Մայր-Վարժարանի գրքերը վար էր գրուի եւ Զա-
ցանները եւ յանձնուին Ազգ. Մասենադարանի թիւի.
խորհրդայ Աստուծոյ ֆէրմէրի պաշտօն թաւա-
նարութեամբ 1878 Մարտ 20ին: